

GERBEN BAKKER

Dansen met de hydra

Gevaren van onze veiligheidsbegeerte

Boom – Amsterdam

Inhoud

Proloog: de hydra 7

Inleiding 11

DEEL I – In de ban van veiligheid 15

1. Veiligheid vóór alles 17

2. Verlies 35

DEEL II – Veiligheidsbegeerte 57

3. Smalle veiligheidsbegeerte 59

4. Over de menselijke conditie 63

5. Beperkingen van ons politieke denkraam 85

6. Narratieven van maakbare veiligheid 105

DEEL III – Veiligheid in vrijheid 141

7. Veilig maar vervreemd 143

8. ‘Veiligheidsautarchie’ 165

Epiloog 207

Dankwoord 212

Sigla 213

Noten 215

Literatuur 227

Overzicht van de drie dominante narratieven
van gevaarsbeheersing 234

Register 236

Voor mijn onverschrokken danseresjes, Emila en Lou

Proloog: de hydra

Wat betekent het om in oorlog te zijn met een onzichtbare vijand? In het boekje *Luftbeben* (2002) confronteerde de filosoof Peter Sloterdijk ons met deze vraag, nog onwetend, uiteraard, van de virusgevaaren die er twee decennia later zouden zijn. Het besef dat de lucht zelf onze grootste vijand kan zijn, kwam in de Eerste Wereldoorlog. Door het gebruik van gifgas leerden wij mensen dat terreur niet met kogels op ons lijf en goed afgeleverd hoeft te worden. En in die wereld waarin zelfs de onzichtbare atmosfeer zich tegen ons keert, zo voltooit Sloterdijk zijn punt, hoeft niemand zich ooit nog veilig te voelen.

Het is natuurlijk saillant dat gifgas een product is van de ‘eigen’ technologische ontwikkeling. Met ons voortschrijdende kunnen groeit ook de angstwekkende bewustwording over wat ons allemaal kan overkomen.

Overigens was de frontsoldaat gelegerd in Ieper niet de eerste die kennismaakte met gifgas als geweldsinzet. Die eer komt toe aan Herakles, toen hij als tweede van zijn twaalf beproevingen de opdracht kreeg om de onsterfelijke hydra van Lerna te verslaan. De hydra was een van de vele monsterlijke creaties in de Griekse mythologie, naast andere gedrochten zoals de hellehond Kerberos of de Chimaera. Zij (de giftige, slangachtige types zijn in de klassieke wereld nu eenmaal vaak vrouwelijk) had haar bestaan te danken aan haar wrede ouders Typhon en zijn zus Echidna, die samen vele moordzuchtige telgen verwekten die de mensheid moesten tarten.

De hydra bezat negen koppen waarvan er één onsterfelijk was. Telkens als er een kop van haar lichaam geslagen werd, groeiden er daarvoor in de plaats twee terug. En alsof dat nog niet erg genoeg was, ademde de hydra een giftige lucht uit, waardoor het niet mogelijk was om haar te benaderen zonder een ellendige dood te sterven. Herakles bond een doek voor zijn gezicht om te voorko-

men dat hij de giflucht zou inademen. Met enige verbeelding was Herakles de eerste mens die een mondkapje ter hand nam.

Om te voorkomen dat de afgehakte koppen zouden teruggroeien, bedacht de held een list: direct wanneer Herakles een kop afhakte, snelde zijn metgezel Iolaos toe om de verse wond dicht te schroeien met een fakkel. Omdat de hydra onsterfelijk was, begroef Herakles de laatste briesende kop onder een groot rotsblok. Met het nog krioelende lichaam rekende hij af door zijn pijlen in haar eigen giftige klieren te dopen en haar lichaam daarmee te doorboren. Maar hoewel Herakles het beest zo wist te bedwingen, verdween het nooit van de aardbodem. Zoals dat vaak gaat in de Griekse mythologie, keren figuren weer onder een ander gesternte terug in de levens van de mensen.

In de oude mythe is de wisselwerking tussen gevaar en menselijke controle van belang. Het is niet zomaar een verhaal van een musketier die met veel lichtvoetig zwaardwerk zijn tegenstander verslaat. Nee, dit is een totale verdelging, een volledige repressie van het kwaad, met behulp van alle toegestane middelen.

Herakles toont de noodzaak van de menselijke vindingrijkheid om de gevaren van het beest tegen dat beest zelf in te zetten. De strijd op leven en dood kan alleen worden beslecht wanneer de held ook weet te anticiperen, en erin slaagt de juiste instrumenten te verzinnen. En zelfs dan, na de totale reductie, zijn er altijd nog de sluimerende resten die ervoor zorgen dat ‘het gevaar’, ‘de vijand’, ‘het virus’, elk moment weer kan oplaaien. Het beest moet terug de aarde in worden gedreven.

Wie zei dat mythes niet meer van deze tijd waren? Voormalig minister van Justitie en Veiligheid Grapperhaus noemde de georganiseerde misdaad in Nederland een ‘veelkoppig monster’, naar aanleiding van de verschillende liquidaties die worden verbonden met het Marengoproces. Je kunt dat op meerdere manieren uitleggen. Het kan gaan om de vele verschijningsvormen van misdaad en de vele fronten waarop inspanning geleverd moet worden. Je kunt het ook zo zien dat de georganiseerde misdaad is uitgroeid tot een oncontroleerbare veenbrand, zodat elke bluspoging kan worden gevolgd door een heftig opblaaiend vuur elders.

Iedereen begrijpt dat alarmisme helpt om politieke controle-

maatregelen te rechtvaardigen. De politiek heeft haar gevaren nodig, de gevaren hun politieke gehoor. Dit mechanisme resoneert met de mythische voorstelling waarin het gevaar en de bestrijder ervan demonstratief en bloedend in elkaars armen hangen, om de argeloze toeschouwer van de geschiedenis ervan te doordringen dat het menens is.

Vandaag de dag zijn de koppen van de hydra niet altijd tastbaar, of zelfs maar zichtbaar. Dat is een paradoxaal gegeven van ons burgerschap: er is altijd crisis, maar meestal alleen op het scherm. Dat maakt onze angst echter niet minder relevant of doorvoeld.

Konden we maar af en toe, zoals Herakles, onze demonen recht in het gezicht kijken! Maar eerder zijn we zoals de frontsoldaten in Ieper, vertwijfeld ademend in onze eigen atmosfeer, overgeleverd aan een mythisch schouwspel op afstand. Onze Herakles is de utopische, piepende en stomende veiligheidsmachinerie van laboratoria, inlichtingendiensten, voorspellende datasystemen, dronevluchten, slimme camerasystemen en handhavingslichamen.

Met ontzag bezien we deze machinerie waaraan we zijn overgeleverd. Laten we, in aanblik van onze nietige persoonlijke capaciteiten, in godsnaam niet zelf de held uithangen. Dan maar een slot op de deur en altijd een mondkapje op. En mocht de hydra toch aanbellen: dim de lichten, grijp niet in, maar bel 112.

Inleiding

Het intrigeert me hoe veiligheid zich in onze hoofden vaak vormt als een innerlijk memorandum: kijk uit bij het oversteken; vergeet niet de gaskraan dicht te draaien; bid voor bescherming tegen de boze geesten; doe voorzichtig als je vannacht naar huis rijdt. Zo zijn we talloze malen per dag in onszelf aan het prevelen. Voor een deel richten we ons op de onnodige problemen die we kunnen voorkomen door goed op te letten. Andere innerlijke monologen lijken meer op bezweringen: laat me alsjeblieft niet ziek worden; geef me die dertigduizend dagen die het mensenleven hopelijk telt; bespaar degenen die mij dierbaar zijn pijn en schaamte.

Kleine momenten van oplettendheid behoeden ons voor ongelukken. Maar bezweringen zullen ons niet redden, tot wie we ons ook richten: tot God, tot het internet, tot Vrouwe Fortuna ... Dat weten we omdat we begrijpen dat het leven geen rekening houdt met onze verlangens. Het is aan óns om rekening te houden met hoe het leven ons besluit te wiegen of te verzwelgen. Dus leren we denkbeeldig te praten met het leven, niet als een manier om het te controleren, maar om in een zinnige verstandhouding te treden tot wat zich niet láát controleren.

Omdat het bestaan geen woordelijk gesprek met ons kan aangaan, zou je de symbiose misschien beter kunnen begrijpen als een dans. We dansen met de nog naamloze toekomst, die ons weldra in de lucht zal zwieren of in het verdriet zal storten. Soms zullen we leiden, soms lijden. Terwijl we deze pas de deux opvoeren slijt ons schoeisel, verschijnt het stelwerk op onze mouwen, en groeien de motieven op onze stofhuiden. Rijp voor de kringloop in de ogen van de ander, vol betekenis voor mijzelf. Ik houd de herinnering aan wat ik heb doorstaan levend door te reciteren wat ik zei toen ik mezelf op het spel durfde te zetten.

In het licht van de bestaansmetafoor van de dans is veiligheid een soort valsspelen. En dan bedoel ik niet het soort veiligheid

van elkaars hand vasthouden in de storm, maar het soort veiligheid dat belooft dat het dansen zonder gevaar kan zijn.

Ik herinner me nog heel goed dat ik als puber voor het eerst naar mijn stijldanslessen ging. Mijn zweethanden, mijn totale onvermogen leken alleen maar groter te worden onder de blik van de instructrice. Als ik eraan terugdenk zie ik een aaneenschakeling van momenten van wanhoop en schaamte. Ik begrijp niet hoe ik mezelf ertoe heb bewogen om daar elke week weer naartoe te gaan. Ik ging omdat het moest, en ook, misschien, omdat ik het idee had dat het leven mij hier iets te leren had, ook al begreep ik nog niet wat.

Natuurlijk zou ik mezelf graag willen vertellen, bij zo veel mogelijk pijnlijke zaken: 'Het was ergens goed voor.' Maar heel veel dingen zijn helemaal nergens goed voor. Net zoals we niet van elke regenbui zeggen dat hij goed was voor de plantjes, zo verwachten we ook niet van elke tegenslag dat die ons iets heeft bijgebracht.

Het karakter groeit met de jaren. Het neemt de ervaringen in zich op als beeld-en-gevoelsladingen die de hele persoon kleur geven, maar niet doelmatig hoeven te zijn. Hooguit kun je zeggen dat er op den duur een curieuze stem ontwaakt in ons, die een zekere liefde voor de pijn weet op te brengen.

Ik ben ervan overtuigd dat eenieder die zichzelf existentieel probeert te begrijpen, inziet dat angst en gevaar geen werkelijk vermijdbare of controleerbare 'dingen' zijn. Het uitbannen van angst en gevaar zou een soort lobotomie van het bewustzijn vergen. Daarom heb ik, zoals ik in de proloog al stelde, bij veiligheid vaak gedacht aan een soort valsspelen. Onszelf beloven dat we vrij van bedreigingen zijn, kan alleen als we het leven in zijn geheel niet meer ten dans vragen.

Stel nu dat het inderdaad intuïtief evident is dat we gevaar niet straffeloos kunnen elimineren zonder het leven te mankeren, waarom zijn we dan niet beter in staat om ons kritischer te verhouden jegens alle beloften van een risicovrij bestaan? We kunnen er in ieder geval niet van uitgaan dat het existentiële en het politieke elkaar niet raken. Heeft niet juist de veiligheidspolitiek van vandaag ons geleerd dat we het best thuis kunnen blijven?

Dit boek is te lezen als een milde verzetsdaad tegen iets waar

we ons maar met moeite tegen kunnen verzetten: veiligheid. En dan specifiek de veiligheid die het dansen ontmoedigt. Ik zeg direct 'mild' omdat het me moeilijk is gevallen om geheel tégen veiligheid te schrijven. Dit komt doordat de wil om pijn en gevaar te vermijden diep verankerd ligt in de menselijke conditie, de mijne inclusief. De wil om niet met gevaar geconfronteerd te worden is minstens zo sterk als het wonderlijke vermogen om met de gevaarlijke kanten van het leven te kunnen dansen.

Ons meebuigen met de gedachte dat veiligheid toch altijd wel ergens goed voor is, leidt tot padafhankelijkheid. Waar wij in zoveel opzichten de successen hebben geproefd van de wetenschap, en existentieel al danig vergroeid zijn met alle kunstmatige werelden van veiligheid, is de weg vooruit voor ons vanzelfsprekend. Onze veiligheidsregimes zijn de uitkomst van de gewenning aan hoe wij onszelf en onze wereld hebben kunnen cultiveren.

Mensen die dansten met het noodlot behoren in onze beleving bijna tot een oudere categorie. Zij kónden niet anders dan zich beroepen op de tragische schoonheid van hun dans, omdat zij geen overheden, geen falende productieketens of verzekeringsmaatschappijen hadden die ze aansprakelijk konden stellen.

Maar, de homo sapiens is oud en neemt niet zomaar afscheid van zijn oorspronkelijke nukken. 'Wij' ontleen onze bestaansredenen niet (louter) aan ons vermogen om comfortabel te overleven. Ik denk dat veel betekenisaspecten zich juist aftekenen tegen de achtergrond van onze fundamentele ontoereikendheid. Het feit dat we wel kunnen nadenken over wat er kán gebeuren, maar niet kunnen voorspellen wat er zál gebeuren, positioneert ons precies in een vagevuur waar bijzondere, hoopvolle eigenschappen konden ontstaan, zoals het vermogen om velerlei betekenissen te zoeken in alles wat zich niet exact laat determineren, of het vermogen tot spontaneïteit en gezamenlijke verbeelding. Ook de waardigheid van de menselijke autonomie heeft te maken met onze ontoereikendheid. Waar voorbepaalde uitkomsten ontbreken, zullen we moeten vertrouwen op ons eigen vermogen tot oordelen.

Er zouden vele manieren zijn om een lofprijzing te schrijven van de rijkdom van de mens die met het gevaar danst. Maar ik wilde met dit boek in de eerste plaats blootleggen hoe we ons in

het samenleven gradueel overleveren aan de eerdergenoemde padafhankelijkheid naar meer maakbaarheid. Vervolgens is de vraag wat we dan precies verliezen, en hoe we dat kunnen uitbalanceren.

De filosofie van Hannah Arendt is bij het schrijven van grote waarde gebleken. Omdat ik voortdurend de discussie aanga met haar politieke denken is dit boek ook te lezen als een introductie in haar filosofie. Belangrijk is met name Arendts begrip van vrijheid. Dit ontstaat in de moed tot radicaal engagement in gezamenlijkheid. Haar theorie ademt de openlijke waardering van mensen als betekenisdieren, ploeterend in hun onvolmaaktheid, schitterend in hun vermogen tot gezamenlijke verbeelding. Het waarom achter ons handelen omvat veel meer dan het belang van overleven alleen.

Hannah Arendt is extra interessant omdat haar waardering van de verbeeldingsinteractie tussen mensen zo haaks staat op de effecten van de huidige controlegerichte veiligheidspolitiek. Alles wat kan ontstaan bij gratie van spontaneïteit en vrijheid staat onder druk door de begeerte van veiligheid die het dansen ontmoedigt. Het scherpe contrast dat ik in dit boek uitwerk, helpt om minder vanzelfsprekend akkoord te gaan met de gedachte 'Veiligheid vóór alles'.

DEEL I

In de ban van veiligheid

1. Veiligheid vóór alles

Welkom in de risicosamenleving

Knakworstjes ongezonder dan asbest (*Hart van Nederland*, 26 oktober 2015). Zomertijd leidt mogelijk tot beroerte (Nu.nl, 1 maart 2016). Gerecyclede verpakking is risico voor consument (*Trouw*, 27 november 2015). Selfie met boarding pass is niet zonder risico (*de Volkskrant*, 28 december 2016). Veilig Verkeer Nederland wil af van fiets met stang (*de Volkskrant*, 16 augustus 2017). Douwe Egberts staakt reclamecampagne met jongeren die van brug springen – ‘levensgevaarlijk voorbeeld’ (*de Volkskrant*, 30 juni 2017). Er stierven vorig jaar 3.884 mensen na een valpartij. Hoe voorkomen we dit? (*de Volkskrant*, 26 november 2017). Mooi hoor zo’n wensballon, maar ook best gevaarlijk (*de Volkskrant*, 21 december 2017). Corona is de vijand die ‘onze manier van leven’ meer bedreigt dan de wreedste terrorist (*de Volkskrant*, 24 maart 2020). Beter glas en een veiligheidsstang voor het raam hadden het leven van Seb kunnen redden (*de Volkskrant*, 12 juli 2021).

Als we de headlines moeten geloven, zijn er steeds meer gevaren om rekening mee te houden. En als we politici en bestuurders moeten geloven, kunnen en moeten we deze gevaren zo snel mogelijk elimineren.

De voorstelling dat gevaren totaal opgelost kunnen worden door technische en wetenschappelijke inspanning beschouw ik als utopisch. Vooraf wil ik stellen dat deze utopische ambitie niet altijd doelbewust is. Soms is dat wel het geval, en dan is er sprake van een *case in point* voor de opmerkelijke geloofsopvatting dat absolute uitbanning van gevaar in de toekomst tot de mogelijkheden behoort. Doorgaans echter blijkt de genoemde ambitie eerder uit de stilzwijgende maar ongebreidelde aanscherping van veilig-